

Artis na de tweede wereldoorlog

B. M. Lensink

Voor een goed begrip van de ontwikkelingen van Artis na de tweede wereldoorlog is een korte beschrijving van de jaren voor en tijdens deze periode op haar plaats. Na de oprichting van het Zoölogisch Genootschap 'Natura Artis Magistra' in 1838 groeide op een klein stukje grond aan de Plantage Middenlaan de dierentuin geleidelijk in omvang, totdat in de zeventiger jaren verdere uitbreidingsmogelijkheden niet meer mogelijk bleken. Deze ontwikkeling had uiteraard veel geld gekost en het aantal schulden begon ernstig toe te nemen. In 1895 werd besloten alle bestaande schulden in een nieuwe obligatielening onder te brengen, waarbij men zich gedwongen zag de aan het Genootschap toebehorende grond van Artis als onderpand te laten dienen. De waarde werd vastgesteld op f 2.100.000. De gebouwen, de levende have en de musea vielen hier buiten.

In 1927 bleek een nieuwe geldlening noodzakelijk, dit keer een niet-hypothecaire lening. Van de oude lening moest nog ongeveer 1,5 miljoen worden afgelost. In de dertiger jaren — met de wereldwijde economische crisis — was het door de hoge rentelast en de exploitatietekorten onmogelijk tot aflossing van de leningen over te gaan. Steeds essentiëler werd de vraag: 'Moet er met de Gemeente, i.e. een overheidsinstantie, onderhandeld worden, teneinde de particuliere instelling Artis te ontlasten van schulden, aangegaan door de leningen van 1895 en 1927?' Onderhandelingen werden gevoerd, maar deze gingen bepaald niet van een leien dakje.

Ondertussen begonnen de obligatiehouders aan te dringen op hun geld en verschillende keren werd voorgesteld het hypothecaire onderpand te verkopen. De verschuldigde bedragen werden in januari 1938 — het jaar waarin Artis het eeuwfeest zou vieren — bij deurwaardersexploit opgeëist. Er volgde echter geen betaling, waardoor de spanning ten top steeg. De gemeente deed een bod dat door de obligatiehouders niet werd geaccepteerd. Artis bleef aandringen op hulp en met bijdragen van de gemeente en de bestuursleden werd het tekort aan kasmiddelen nog wat beperkt. Op 22 mei 1939 ontving het Artis-bestuur van de gemeente een bod van f 1.131.000 op het bezit van Artis. Het voorstel werd door de obligatiehouders van beide leningen tenslotte met algemene stemmen aanvaard. Bij de koop verwierf de gemeente, met de provincie Noord-Holland, het Artis-terrein met de gebouwen, de zoölogische en etnografische verzamelingen en de bibliotheek. De levende have bleef eigendom van het Genootschap. Het bestuur verleende later in het jaar de noodzakelijke goedkeuring aan dit besluit en op 28 augustus 1939 werd de overeenkomst officieel getekend. Artis was gered.

Toch bleef men zich ook daarna ernstig zorgen maken over de financiële positie van het Genootschap, want ook het achterstallige onderhoud eiste zijn bijdrage. Desondanks begon men in 1940 met groot optimisme. Toen vielen de Duitse troepen ons land binnen en de rust werd wreed verstoord.

De vijf oorlogsjaren waren ook voor Artis zeer moeilijk. Het is vooral te danken aan de grote persoonlijkheid van de toenmalige directeur, dr. A. L. J. Sunier, dat de dierentuin zonder al te veel materiële schade de oorlog doorkwam. Ondraaglijk was de opdracht van de bezetters de joodse leden van het Genootschap uit de tuin te weren. Maatregelen zoals de avondklok, het inleveren van rijwielen, de 'Arbeitseinsatz', de pogingen dieren uit Artis naar Duitse dierentuinen te krijgen, de opgepakte personeelsleden, het veilig stellen van de vele onderduikers in de tuin en de schaarste aan materialen en brandstoffen, werden door Sunier behendig aangepakt. De tuin draaide door en op één lid van het personeel na kon iedereen op zijn post blijven.

Het herstel en de renovatie

Het is te begrijpen dat men in 1945 de dierentuin met grote zorg bezag. Zowel het achterstallige onderhoud van de tuin in de vooroorlogse jaren als de effecten van de oorlogsjaren — vanaf 1942 was er niet meer gebouwd — hadden diepe sporen nagelaten. Vergeleken met de toestand waarin vele, vooral Duitse, dierentuinen terecht

waren gekomen, was Artis ondanks enkele brandbommen toch vrij goed gespaard gebleven. De opbouw kon plaatsvinden met behoud van het 19e-eeuwse karakter, waaraan Artis haar door velen zo gewaardeerde sfeer ontleent: een lommerrijke tuin met vele kleine gebouwtjes en perkjes voor de dieren, kleinschalig en toch de indruk wekkend in een uitgebreid park te zijn. Tegelijkertijd hield dat zekere beperkingen in voor een eigentijdse presentatie, zoals de nieuw opgebouwde dierentuinen in Europa en later ook de Verenigde Staten te zien geven. Deze tuinen konden of opnieuw beginnen of werden pas in de 20e eeuw gesticht. Zij beschikken over aanzienlijk meer ruimte en kunnen voldoen aan de eisen die vooral in groepen levende dieren aan hun verblijf stellen.

In de wet van het Koninklijk Zoölogisch Genootschap Natura Artis Magistra staat als doelstelling van het Genootschap 'Het bevorderen van de kennis van de natuurlijke historie in het algemeen en van de dierkunde in het bijzonder', met taken op het gebied van educatie, wetenschap en natuurbescherming. Deze algemene doelstelling heeft steeds als uitgangspunt gediend bij de wederopbouw en het herstel van de Amsterdamse dierentuin. De uitwerking daarvan heeft altijd een functie gehad in de maatschappelijke ontwikkelingen en de technische vaardigheden in het dierentuinvak zelf. Dit kwam tot uiting in de steeds veranderende opvattingen over de mate waarin de verzameling dieren gevarieerd moet zijn, over de wijze van huisvesting, presentatie en de daarbij horende informatie, en over de activiteiten gericht op het aantrekken van publiek. De financiën speelden en spelen voortdurend een cruciale rol, want steeds ontstonden situaties die tot beleidswijzigingen aanleiding gaven.

Het einde van de oorlog betekende niet dat er een eind was gekomen aan de omstandigheden die de oorlogsjaren met zich mee hadden gebracht. Er was en bleef nog enige jaren lang schaarste aan voedsel, brandstof, dieren en materialen. Wederom moest Sunier al zijn overredingskracht gebruiken om de levende have en hun verblijven in stand te houden en er bovendien voor zorgen dat het publiek in zo groot mogelijke getale naar de tuin kwam. Tijdens de eerste bestuursvergadering na de oorlog uitte men de vrees dat de belangstelling voor Artis zou kunnen afnemen, maar juist in de jaren 1946 en 1947 vertoonden de bezoekersaantallen een spectaculaire groei, die evenwel werd gevolgd door een forse daling. In 1950 bleek het bedrag van de entreegelden zelfs met ongeveer een derde te zijn teruggelopen. Zo kon dat niet doorgaan, want de gemeente was niet zonder meer bereid de jaarlijkse subsidie te verhogen. Door het college van B & W werd de zogenaamde Contactcommissie ingesteld met als taak: 'Na te gaan op welke wijze de aantrekkelijkheid van de dierentuin voor het publiek kan worden vergroot en of het bezoek, in het bijzonder van het in de provincie wonende publiek, op systematische wijze kan worden georganiseerd.' Tevens moest de Commissie het contact versterken met het bestuur van Artis ten behoeve van een doeltreffender exploitatie. Een speciaal urgentieprogramma richtte zich o.a. op verbetering van de dierenverblijven, versterking van publiciteit, voorlichting en educatie en de organisatie van een nieuw te bouwen attractie, namelijk het verblijf voor jonge mensen. De toegangsprijs werd aangepast aan de ontwikkeling van de prijzen van de buitenlandse tuinen, hetgeen resulteerde in een verhoging met 50% (f 1,50 voor volwassenen).

Dit beleid gaf vertrouwen en gemeente en provincie verhoogden de subsidie, waardoor Artis weer even uit de zorgen was. Eén van de belangrijkste besluiten was de aanstelling van een perschef, A. J. van de Werken, die zich vooral met de voorgenomen publiciteitscampagne ging bezig houden. Zijn werkzaamheden, resulterend in o.a. een geregeld nieuwsbulletin en de oprichting van het tijdschrift *Artis*, startten in 1952 en veroorzaakten een geweldige publiciteit voor Artis samen met toenemende bezoekersaantallen. Naast deze publicitaire activiteiten kreeg, zoals gezegd, ook het educatieve aspect in de vijftiger jaren een toenemend belang. Voortrekker op dit gebied was de bemaalde dr. A. F. J. Portielje. Hij was al sinds 1906 aan Artis verbonden en werd



Afb. 1. Hoofdingang van Artis. Artis archief, foto F. Nordheim.

bekend om zijn welsprekende rondleidingen en radioprogramma's, terwijl hij tevens de kiem legde voor het wetenschappelijke diergedragsonderzoek¹ in de tuin. Zijn opvolger, H. Rensenbrink, zette de traditie op een even zo toegewijde en boeiende wijze voort, gewapend met een warm enthousiasme en een grondige kennis van de ethologie der dieren. Niet alleen de rondleidingen maar ook de bijzondere tentoonstellingen en de manifestatie onder de titel 'Microwereld' trokken in die jaren grote aandacht. Om deze belangstelling te voeden was een representatieve en gevarieerde diencollectie noodzakelijk, mits gehuisvest in behoorlijk onderhouden en ingerichte verblijven. Er was echter zoveel te doen aan de gebouwen dat Sunier er met nadruk op wees, dat 'de kostbare levende have die met de grootste moeite de oorlog was doorgesleept, nu alsnog dreigde te verongelukken als gevolg van de slechte toestand van hun verblijven'. De reserves die Artis ondanks alles tijdens de oorlogsjaren had opgespaard — doordat geen geld voor aankoop van dieren of materialen werd uitgegeven en het bezoek niet was tegengevallen — werden door optredende loon- en prijsstijgingen gedeeltelijk weer teniet gedaan. Vele reparaties hadden aanvankelijk dan ook een provisorisch karakter.

1 A. Kortlandt, 'Dr. A. F. J. Portielje, apostel van de dieren', *Dieren* 5 nr. 1, mei/juni 1988.

De kas van Artis raakte danig onder druk, zodat het nodig werd te komen tot een systematischer aanpak van de renovatie van de dierenverblijven en de algemene toestand van de tuin.

Een vijfjarenplan werd in 1949 opgesteld in samenwerking met de dienst Publieke Werken van de gemeente Amsterdam. In dat jaar bevatte de reservepot nog maar tweehonderdduizend gulden, terwijl voor het achterstallige onderhoud zeker negen ton nodig zou zijn. Aan de gemeente en de provincie werd wederom gevraagd een extra bedrag ter beschikking te stellen voor het inhalen van de achterstand. Aan een herstelplan voor de komende jaren werd reeds gewerkt, echter dat leverde geen resultaat op. Dank zij de financiële hulp van de Rijksdienst Wederopbouw werd tussen 1949 en 1952 toch nog een aantal onderhoudswerkzaamheden uitgevoerd. Het betrof voornamelijk verblijven van dieren. Dat werd ook tijd want inmiddels konden weer wat gemakkelijker dieren worden aangeschaft. In 1948 werd reeds een zending Afrikaanse dieren grotendeels als geschenk ontvangen. Het enige echte nieuwe verblijf dat werd gebouwd was echter dat voor de jonge mensapen.

In 1953 legde Sunier het directoraat neer en hij sloot daarmee een zeer bewogen periode in de Artis-historie af. Dr. E. F. Jacobi nam zijn taak over. Met grote energie zette hij de renovatie voort, maar hij kreeg steeds meer te maken met een ontoereikend krediet. 'Verdergaande restauratie, ook van grotere objecten, is niet alleen bouwkundig zeer urgent, maar ook noodzakelijk in verband met het voortdurend op hoger peil brengen van de verzamelingen. Het is beslist noodzakelijk dat de benodigde gelden voor restauratie binnenkort ter beschikking komen, want een werkelijk gevarieerde dierencollectie is alleen te huisvesten na voltooiing van de bestaande plannen tot herstel en vernieuwing,' schreef Jacobi in het jaarverslag van Artis in 1956. Een jaar later droeg de provincie haar aandeel in de in 1939 gekochte gebouwen over aan de gemeente, die daardoor eigenaar werd van de grond en de gebouwen, van de Artis-Bibliotheek en de museale verzamelingen. De provincie verstrekke een jaarlijkse subsidie.

Het overleg met gemeente en provincie in het kader van het herstelplan heeft geleid tot het besluit een restauratiekrediet te verstrekken van f 1.750.000 in 1952 en een aanvullend krediet van f 1.900.000 in 1959. Tevens werd besloten jaarlijks een bedrag op de gemeentebegroting te plaatsen ten behoeve van het onderhoud van de gebouwen in eigendom van de overheid. Vanaf dit moment werden de inspanningen die moesten leiden tot het inhalen van het achterstallig onderhoud en de renovatie van dierenverblijven op basis van de toen bekende zoötechnische kennis duidelijk merkbaar. Na de eerste fase van het herstel (riolering, asfaltering, waterleiding) volgde de tweede, met voor het publiek meer zichtbare resultaten. Het Vogelhuis werd vernieuwd, een pinguïnrots en een Nachtdierenhuis werden gebouwd en er werden plannen gemaakt voor een geheel nieuw gebouw voor nijlpaarden, dwergnijlpaarden, tapirs en zeekoeien. De officiële opening van dit Nijlpaardenhuis geschiedde op 26 april 1967.

Met nieuw élan.

De geschiedenis van Artis kenmerkt zich door regelmatig terugkerende moeilijke tijden, veroorzaakt door verminderd bezoek en financiële problemen en de sterke stijging van de personele lasten en kosten van het onderhoud. Steeds weer weet Artis de veerkracht te behouden. Met veel élan wordt een vergrote activiteit ingezet waardoor de belangstelling voor de diertuin zowel bij de hulp-biedende overheid als bij het publiek wordt opgewekt. Zo kon door een zichtbare renovatie van de tuin en de gebouwen en het binnenhalen van nieuwe dieren een groot aantal publieksgerichte activiteiten worden ontplooid. Er werden rondleidingen gegeven, zowel voor de dagbezoekers als voor gericht geïnteresseerde groepen en schoolklassen. Speciale in Artis gemaakte films over allerlei aspecten van het dierenleven in Artis werden zowel in de tuin als daarbuiten door velen bekeken. Via radiopraatjes en een maandelijks persbulletin werd de aan-

dacht op Artis gericht door actueel nieuws te brengen over nieuwe aanwinsten, geboorten en evenementen. Het bezoek aan de tuin nam geleidelijk toe tot meer dan een miljoen per jaar.

Voor de lagere scholen werden Artis-lessen gegeven in een speciaal klasselokaaltje, eerst nog gericht op de vijfde en zesde klassen. Het educatieve werk in en buiten Artis groeide daarna snel. In 1973 waren reeds drie leslokalen in gebruik, maar steeds weer was de vraag naar deze lessen groter dan de mogelijkheden. Het is te danken aan het enthousiasme van de medewerkers van de educatieve dienst dat per jaar niettemin tussen 25 en 30 duizend kinderen de Artis-lessen kunnen volgen. Het effect van dit werk is niet gemakkelijk te meten, maar wij menen dat het enthousiasme van de kinderen wordt overgebracht op de ouders en hen stimuleert samen met de kinderen een bezoek aan Artis te brengen. Het aantal vaste bezoekers — leden, vrienden van Artis en kaarthouders — steeg sterk; hun aandeel in het vaste bezoek was in 1972 al een derde.

Een belangrijk voorlichtingsmiddel met bindende kracht is het tijdschrift *Artis* geworden. Het ging in 1954 van start en had in 1963 reeds een oplage van 26.000 bereikt. In de 29 jaargangen is een aanzienlijke hoeveelheid informatie te vinden over dieren in het algemeen, de levende have in Artis, maar ook over natuurbescherming en reservaten, dit alles rijk geïllustreerd met origineel fotomateriaal.

Artis Quo Vadis?

Ondanks de groei van de inkomsten door de toenemende belangstelling van het publiek voor de tuin, sloot de exploitatierekening bijna elk jaar met een tekort als gevolg van de sterk stijgende salaris- en onderhoudsposten. De gemeente Amsterdam vulde dit tekort jarenlang aan door hogere subsidies en ook de provincie Noord-Holland verhoogde regelmatig haar bijdrage. Het is begrijpelijk dat deze situatie op den duur weer aanleiding zou geven tot een kritische reactie. In 1969 liet de gemeente het bestuur van Artis weten dat zij haar aandeel in de exploitatie van Artis en de voorzieningen aan gebouwen moest inperken. Het bestuur zag zich gedwongen naar een oplossing te zoeken waardoor het voortbestaan van Artis kon worden gewaarborgd. Dit leidde tot de nota 'Artis Quo Vadis?' die in 1970 werd aangeboden aan het college van B & W van Amsterdam. Hierin kwamen alle aspecten van de wijze waarop de doelstellingen worden verwezenlijkt aan bod, zowel met betrekking tot de dierenverzameling, de oude gebouwen en terreinen, als ook de organisatie en de financiële middelen. De conclusies die hieruit volgden leidden tevens tot mogelijke alternatieven ter verbetering van de financiële structuur. Behalve de gemeente en de pers werd ook de rijksoverheid, waarmee reeds besprekingen gaande waren over financiële ondersteuning, op de hoogte gebracht. De nota veroorzaakte een stroom van publiciteit, mede als gevolg van de actie 'Artis moet blijven'. Deze actie ontstond kort na de publicatie van de Nota. Het gemeenteraadslid G. W. Keja richtte een commissie 'Helpt Artis' op, overtuigd als hij was van de ernst van de situatie. De vakkundige hulp kwam van het werkcomité 'Artis moet blijven', dat gesteund door een overweldigende publiciteit een grote actie op gang bracht. De respons bij de Nederlandse bevolking was zeer groot en de actie groeide uit tot een nationale sympathiebetuiging. Totaal werd ruim f 400.000 bijeengebracht, waarvan voor de jonge bezoekers bij de boerderij de Minizoo werd gebouwd. Overleg met de rijksoverheid en de Tweede Kamer had tot gevolg dat een door mevrouw G. Brautigam ingediend amendement in de Tweede Kamer werd aangenomen. Dit hield in dat op de begroting van CRM in 1971 een bedrag van f 500.000 voor Artis kwam te staan (overigens ten koste van bijdragen aan andere recreatieposten). Een commissie moest de basis leggen voor een toekomstige regeling en in afwachting van dat rapport zegde de toenmalige staatssecretaris toe ook over 1972 een half miljoen voor Artis als overgangssubsidie op de begroting op te nemen. De her-



Afb. 2. Traditionele verblijven: veel soorten op kleine ruimten. Artis archief, foto F. Nordheim.

nieuwde bereidheid van de overheden om Artis te helpen leek in ieder geval de slutfase te worden van een ontwikkeling die in 1939 was begonnen met de redding van Artis door de gemeente Amsterdam en de provincie Noord-Holland. De subsidies werden weer bijgesteld en er kwamen restauratiekredieten voor Apenhuis, Reptielenhuis, Aquariumgebouw en Olifantengebouw. Het krediet van CRM maakte de uitvoering mogelijk van een koelinstallatie voor het aquariumwater, de gedeeltelijke vernieuwing van de mensapenverblijven en het Apenhuis, en de verbetering van de hoofdingang. Het geschenk dat prins Bernhard ter gelegenheid van zijn zestigste verjaardag van de Nederlandse bevolking had gekregen (f 750.000) werd door hem aan Artis geschonken om de bouw van de nieuwe olifantenverblijven te realiseren. Door het verstrekken van een volgend krediet konden twee berenterrassen worden gerealiseerd. Met de bouw van een serie opvallende zaken beëindigde Jacobi zijn actieve periode als directeur van Artis (1953-1973), waarin hij een grote bijdrage heeft geleverd aan het herstel en de modernisering van de tuin en de gebouwen. Een grote wens was echter nog steeds niet in vervulling gegaan. Vele jaren hebben de verschillende directeuren te kennen gegeven dat voor het goed functioneren van Artis terreinuitbreiding nodig is. Zij wezen daarbij op de enige mogelijkheid, namelijk het spoorwegemplacement van 4 hectare dat langs de volle lengte van de tuin ligt. Sunier deed dat beroep in 1941, Jacobi nogmaals bij zijn afscheid in 1973. Wellicht lukt het zijn opvolger.

Opnieuw naar een nieuwe positie

Zoals reeds vermeld stond de dierencollectie direct na de oorlog niet op een erg hoog peil. Ook in de eerste jaren na de bevrijding waren de mogelijkheden tot aanvulling niet bijster groot, temeer daar de meeste andere dierenparken eveneens zwaar geleden hadden onder het oorlogsgeweld. Geleidelijk aan begonnen de contacten zich te herstellen en werd aankoop van en ruil met collega's mogelijk. De verbeterde omstandigheden in de tuin kwamen tot uiting in een toenemend aantal geboorten en geleidelijk aan groeide de collectie. In 1956 waren er 635 diersoorten met ruim 4700 individuen in tuin en aquarium aanwezig en in 1967 waren dat resp. 1824 en ruim 7500. De internationale handel in wilde dieren en planten, waarbij Nederland vaak een cruciale positie innam, deed forse zaken. De dierenparken kregen lange lijsten aangeboden met dieren die dikwijls uit het wild waren gevangen en waarvoor duidelijk grote belangstelling bestond. De Europese parken beschouwden het als een grote eer gewag te kunnen maken van een verzameling die zoveel mogelijk soorten telde, waardoor ze hoog op de wereldranglijst kwamen te staan. Een uitgangspunt dat sterk verschilt van de huidige doelstelling, maar dat tijdens die periode van verzamelwoede in de biologie gangbaar was.

Aan het eind van de zestiger jaren ging men zich meer en meer realiseren dat door de handel in levende dieren en planten, evenals de stroperij, de jacht op huiden voor de bonthandel en de onverantwoorde aanslag op het natuurlijke leefmilieu, vele soorten dreigden te verdwijnen of op de rand van uitsterven raakten. Aangezien ook de dierenparken dieren aan de vrije natuur onttrokken gingen buitenstaanders daarover vragen stellen. In Artis streefde men er al jaren naar zoveel mogelijk diersoorten in eigen beheer te fokken. In 1974 is een principieel standpunt ingenomen in het beleid voor de aan- en verkoop van dieren om daarmee duidelijkheid te verschaffen naar de buitenwereld². In de eerste plaats werd in navolging van de Rotterdamse Diergaarde Blijdorp in het jaarverslag volledige openheid gegeven over de 'inventaris' en de veranderingen die zich in de loop van het jaar voordeden. In de tweede plaats werd besloten dat bedreigde diersoorten, al of niet wettelijk beschermd, niet meer uit de handel worden betrokken en niet aan die handel worden geleverd. Voorzover een handelaar toch nog bemiddelt bij de uitwisseling van dierenparkdieren biedt een verklaring van herkomst respectievelijk bestemming van de dieren voldoende zekerheid. In 1977 werd de Wet Bedreigde Uithoofddieren van kracht, bedoeld om de dierenhandel in Nederland te controleren en te beperken. Bij alle in- of uitvoer en het onder zich hebben van dieren, die behoren tot soorten voorkomend op de bij de genoemde Wet behorende lijsten, is een ontheffingsstelsel van toepassing, waardoor het mogelijk wordt te controleren wat er in de dierenhandel gebeurt.

Fokprogramma's

Het door Artis vastgestelde restrictieve beleid heeft uiteraard consequenties voor de samenstelling van de collectie. Meer aandacht en ruimte is nodig voor het fokken van dieren, want zonder zelf te fokken is het niet mogelijk de collectie dieren in de dierenpark te behouden³. Men behoort zo min mogelijk een beroep te doen op de vrije natuur. Een bezwaar is dat er in de dierenparken maar erg kleine aantallen van de verschillende diersoorten voorkomen. Zulke kleine groepjes kunnen zich door regelmatig voort-

2 B. M. Lensink, 'Dierenpark en natuurbescherming', *Trefpunt* (C.R.M.) nr. 9, oktober 1974.

3 *Taken en problemen van de hedendaagse, grote, culturele dierenparken. Rapport, opgesteld door de Stichting Koninklijke Rotterdamse Diergaarde en de Stichting tot instandhouding van de diergaarde van het Koninklijk Zoölogisch Genootschap Natura Artis Magistra*, I en II, juni 1985; B. M. Lensink, 'Artis, hoe komen jullie aan de dieren' *Ons Amsterdam*, mei 1988.

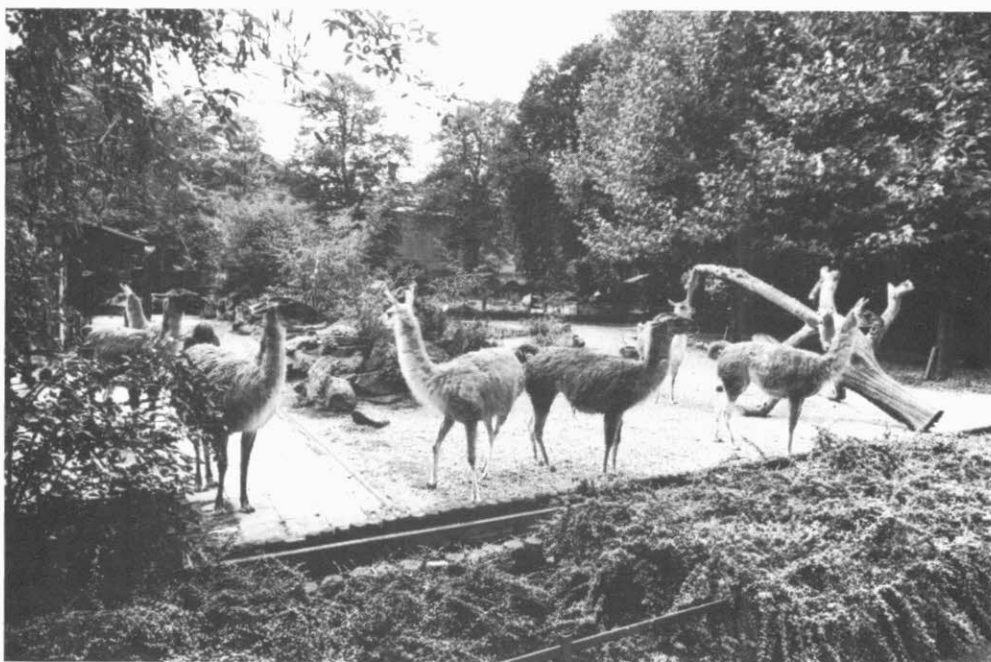
planten in aantalssterkte op peil houden of zelfs uitbreiden, soms generaties lang. Niet alleen een goede verzorging en voeding spelen hierbij een rol, maar ook de erfelijke eigenschappen. Van belang is de variatie aan genetisch materiaal. Het aantal genen en de frequentie waarin deze voorkomen moet zo groot mogelijk gehouden worden. Het gevaar van verlies aan variatie, door het wegvallen van minder frequent voorkomende genen is reëel aanwezig. Aanvoer van nieuwe genen vindt niet meer plaats. Inteeltverschijnselen kunnen optreden. Kenmerken als overlevingskans, vruchtbaarheid, aantal jongen etc. krijgen hierdoor te lijden. Om deze problemen tot een minimum terug te brengen, hebben grote groepen dierentuinen in de gehele wereld zgn. fok-consortia gevormd. Voor een bepaalde uitgekozen diersoort worden dan alle dieren, verspreid in deze groep dierentuinen, beschouwd als één populatie, die gezamenlijk op wetenschappelijke gronden wordt beheerd. De dierentuinen van Antwerpen, Rotterdam en Amsterdam hebben het voortouw genomen op het vasteland van Europa om deze activiteiten in gezamenlijk overleg van de grond te tillen. Dat is ook niet zonder succes gebleken. Deze coördinatie vraagt veel inventiviteit, daar grenzen tot douaneproblemen en transporten alleen al vele barrières opwerpen. Voor de toekomst van de dierentuinen is internationale samenwerking een absolute noodzaak⁴.

Ruimtelijke aanpassingen

Wat de verblijven betreft is de laatste 15 jaar gezocht naar meer natuurlijke ruimte voor minder soorten. De perken werden groter en de stallen eenvoudiger van constructie, terwijl de hekken en afscheidingen zoveel mogelijk werden vervangen door lage hekken of grachten met groenranden. En hoewel het aantal soorten verminderde, bleef het aantal individuen in de tuin nagenoeg gelijk, bij voorbeeld doordat sociaal levende dieren nu in kleine kuddes werden ondergebracht. Ook kwam een aantal nieuwe gebouwen gereed zoals het olifantenverblijf, het kleine-zoogdierenhuis, de robben-verblijven met de tropische kassen en het insektarium. Als gevolg van de voortdurende verwachting dat het voormalige spoorwegterrein nu toch spoedig bij Artis zou worden betrokken, zouden verdere belangrijke ingrepen in de huidige tuin onverantwoord zijn. In 1975 vroeg de gemeente Amsterdam aan Artis een plan voor het terrein te maken, zodat toen enig optimisme op zijn plaats was. Eventuele nieuwbouw werd echter ook bemoeilijkt, doordat de gemeentelijke lijst met zogenaamde onrendabele projecten van de tafel verdween als gevolg van de opkomende bezuinigingsgolf. Niettemin blijft restauratie respectievelijk vernieuwing van een aantal projecten in Artis zeker noodzakelijk. Op de prioriteitenlijst staan bijvoorbeeld opslagruimten voor voedsel en materialen, werkplaatsen voor de technische dienst, de beplantingen en de voedselbereiding en een quarantainruimte voor grotere dieren. Vervolgens is een parkeer-voorziening zeer wenselijk en diverse oude gebouwen zoals vogelhuis, apenhuis en de roofdiervverblijven vragen om vervanging. In de uitbreiding met het spoorwegterrein ziet Artis goede mogelijkheden om een aantal van deze problemen zodanig op te lossen dat ze stroken met de opvattingen over de hedendaagse dierentuin. In het bestemmingsplan voor de Plantagebuurt is deze uitbreiding in principe opgenomen en Artis verwacht dat dit deel van het plan in 1988 — zestig jaar nadat Sunier het eerste pleidooi hield — zal worden gerealiseerd.

De bezoekersaantallen die in 1974 het hoogste waren, daalden daarna geleidelijk weer tot onder het miljoen. De oorzaken zijn o.a. te zoeken in de afname van de Amsterdamse bevolking, mede doordat vele jonge gezinnen naar buiten trokken, in de beperktere financiële mogelijkheden en ook in het toegenomen autobezit bij de beperkte par-

4 L. E. M. de Boer en B. M. Lensink, 'Zoölogische collecties in dierentuinen: functies en mogelijkheden' in: *Biovisie Magazine*, mei 1988.



Afb. 3. Nieuwe ontwikkelingen in de zeventiger jaren: moderne en ruimere verblijven. Artis archief, foto F. Nordheim.

keermogelijkheden in de binnenstad. Bovendien groeiden de exploitatielasten in die jaren sterk. Vooral de lonen, het onderhoud en de energiekosten veroorzaakten een stijgend tekort, dat vooralsnog door gemeente en provincie in de subsidie werd opgevangen. In 1984 kondigde de gemeente een bezuiniging aan voor de eigen diensten en voor de door haar gesubsidieerde instellingen. Het bestuur van Artis moest dit wel accepteren, maar stelde tevens voor over te gaan tot budgetfinanciering. Daarmee werd bereikt dat bij een gunstiger exploitatieresultaat het batig saldo niet ten laste van de subsidie gebracht zou worden, maar dat Artis ook eventuele tekorten zelf moest opvangen. De Werkgroep Artis — waarin de gemeente en Artis gezamenlijk zitting hadden — onderzocht hoe men ook in de toekomst het hoofd boven water kon houden. Eén van de voornaamste conclusies was een verdere uitbreiding van de activiteiten om bezoekers te trekken. Dit heeft onder meer geleid tot het instellen van een afdeling met als taak de passieve bekendheid van Artis om te zetten in een actief bezoek, en het bouwen van een planetarium in Artis.

Met het programma, dat start bij het ontstaan van het heelal en voortgaat tot de vorming van de planeet Aarde en het leven daarop, is een interessante verbinding tussen het planetarium en de dierentuin gelegd. Het inmiddels gereed gekomen nieuwe restaurant en het vernieuwde zalencomplex in het voormalige ledengebouw aan de Plantage Middenlaan maken het mogelijk op een zakelijke basis activiteiten te ontplooiën die ondersteunend zijn voor de exploitatie van het gehele bedrijf. Door deze activiteiten is het bezoek sinds 1984 weer toegenomen. Voor de nu meer dan één miljoen bezoekers is een gevarieerd aanbod georganiseerd zoals excursies achter de schermen, tentoonstellingen, de expositie 'Artis staat in bloei' met een bloemenweelde in alle verwarmde gebouwen. Ook zijn lezingen met excursies voor leden, poppenspelen

voor kinderen en diverse muziekkuitvoeringen in trek. Voor de scholen worden programma's gepresenteerd en nog steeds bezoeken meer dan 25000 schoolkinderen de Artis-lessen.

Tenslotte

In 1988 bestaat Artis 150 jaar. In haar lange historie heeft de tuin vele moeilijke momenten meegemaakt. De belangrijke financiële hulp van de overheden, in het bijzonder van de gemeente Amsterdam, en de overtuiging dat Artis het volop waard is ervoor te vechten, heeft het grote aantal medewerkers dat de Amsterdamse dierentuin gedurende 150 jaar in dienst heeft gehad, steeds opnieuw de moed gegeven om hoe dan ook vol te houden. Ook in de komende tijd zal deze energie worden opgebracht, want Artis is en blijft ervan overtuigd dat zij een bijdrage levert aan het toenemende besef dat de mensen niet de enigen zijn die op deze aarde leven en dat de relatie met de natuur om ons heen een essentiële voorwaarde is voor het behoud van de mens zelf.